

Голосіння та їх жанрові різновиди

Жанр усної народної творчості, яким супроводжуються похоронні ритуальні дії, називається голосіннями (чи плачами). Голосіння — це словесно-поетичні твори, які виконуються над покійником період між його смертю та похороном (в час смерті, покладення труну, прощання в хаті, під час виносу з оселі, прощання з селом, станне прощання перед похованням); виконання яких періодично овторюється в час поминок чи свят вшанування духів померлих. Них висловлюються індивідуальні переживання, смуток, жаль, роз-ач з приводу смерті людини. Голосіння виконуються речитатиом — у формі протяжного наспівного примовляння, що робить їх легкими для імпровізування і свідчить про їх давнє походження.

На думку О. Фрейденберг, голосіння первісно походять від міфів-лечів. Форма їх виконання та текстові характеристики (часті зверання) є ознакою того, що похоронні плачі походять від замовлянь, які у давнину були словесними формулами. На думку О. Потебні, голосіння виникли з прадавніх замовлянь на основі віри в магічну дію слова, що має здатність повертати душу зі світу мертвих, «розбудити» покійника (за зовнішньою подібністю мертвого зі сплячим), вони ґрунтувались на анімістичних уявленнях праслов'ян у здатність уші чути і бачити все, що відбувається у світі живих. Ф. Колесса зазначав, що у минулому призначення плачів було в тому, щоб голосим співом та криком відганяти від померлого злу силу, яка начебто зазіхає на його душу; та задобрити покійника через те, що не могли вернути його до життя, щоб він у своєму загробному житті прияв живим родичам, а не шкодив. Цим дослідник пояснює обрядову обов'язковість голосінь.

Виконавцями голосінь могли бути професійні плакальниці або родичі померлого (як правило, тільки жінки). Ці твори імпровізувались залежно від різних обставин, зокрема, ким голосільник (або ой, від імені кого промовляли голосільниці) доводився покійнику, а цим принципом тексти плачів можна класифікувати на: голосіння дочки (сина) за матір'ю (батьком); матері (батька) за дочкою (сином); дружини за чоловіком (і навпаки) тощо. Голосячи за чоловіком, батьком сім'ї, висловлювали жаль з приводу втрати голови родини, годувальника, робітника.

У текстах голосінь дочки чи сина за матір'ю зустрічаємо слова смутку через втрату найкращої порадиці, опікунки, годувальниці. У похоронних плачах матері за сином виливається смуток через ранню смерть, коротке життя, втрату помічника у роботі, батьківську надію на продовження роду. Оплакуючи дочку, мати висловлювала смуток через втрату помічниці, що приносила радість в дім, помічниці у хатній роботі тощо.

У всіх випадках перелічувались лише позитивні риси померлого (вони часто гіперболізувались, ідеалізувались, опоетизовувались).

За своєю будовою голосіння — жанр найбільш відкритий для імпровізації, що дає широкі можливості виконавцеві долучати до витворюваного тексту нові теми, мотиви, образи з урахуванням різних обставин та ситуацій. Оскільки плакальниці були родичами померлого (або жителями його села), то вони добре знали всі події його життя, пережиті ним радощі та біди, успіхи та невдачі, і це давало їм змогу включати описи або згадки про них у тексти голосінь. Таким чином, цей жанр можна назвати індивідуалізованим. Тут з усталеними словесними формулами, традиційними звертаннями, епітетами, порівняннями і т. п. є образи, елементи, картини, що співвідносяться лише з одним конкретним випадком. Тому тексти голосінь не мають паралельних варіантів у такому вигляді, як інші жанри усної словесності. Кожен з них є своєрідним новотвором, в який включаються елементи уже існуючих.

Похоронні голосіння дуже різноманітні за тематикою, мотивами, образами, які можуть поєднуватися у різних комбінаціях. Це спричиняє труднощі у їх тематичній класифікації (взагалі ставиться під сумнів можливість її здійснення). Тому в існуючих класифікаціях групуються не тексти, а їх мотиви.

Однією з перших є класифікація М. Грушевського, в якій виділено такі мотиви:

- заклики до небіжчика (небіжчиці) в лагідних і ніжних формах, щоб заставити себе почути;
- вирази жалю і болю з приводу смерті — лемент;
- заклик «не вмирати», вернутись, устати, подивитись, промовити;
- докори за те, що небіжчик сиротить рідних, кидає господарство;
- докори попереднім мерцям, що вони покликали, перевабили до себе покійного;
- образ сумного стану небіжчика в його новій домовині і контраст покиненого життя;
- образ сумного стану покинутих без нього і контраст страченого життя;
- побоювання, що без небіжчика його рідні не тільки не даватимуть собі ради з домом і господарством, а й будуть безборонні супроти кривд чужих;
- вирази відчаю: краще було не родити дітей, ніж стратити; краще не жити без померлого (померлої);
- прохання прибути хоч на коротко, на побачення, на розмову, і запити, коли чекати, звідки виглядати;
- вирази резигнації: неможливість побачити, прибути, промовити; неможливість що-небудь передати, як-небудь зв'язатися живим з небіжчиками;
- запити до природи, до садів, до птахів, чи вони не бачили небіжчика і не можуть щось від нього передати;
- образи-контрасти подружжя і смерті;
- образи-порівняння: зламане дерево, відірване від гілки яблуко і т. д.;
- звернення до старших, раніше померлих, прийняти і упокоїти новопомерлого. Надії на побачення.

Не всі з цих мотивів однаково виразно звучать у текстах голосінь. Говорячи про еволюцію мотивів під впливом змін світогляду, дослідник вказує, що «старі містичні переконання про всемогутність слова і магічного обряду відступили і розтопилися перед новими поняттями і перед лірикою жалю і резигнації». Таким чином, похоронні голосіння з часом втрачають ознаки та функції магічних замовлянь.

Інша класифікація належить Ф. Колессі, який мотиви похоронних голосінь розділяє на дві групи: 1) мотиви, пов'язані з архаїчними віруваннями та культами; 2) мотиви, не пов'язані із давніми міфологічними уявленнями (пізніші за походженням). До першої групи Ф. Колесса відносить десять найдавніших мотивів, які властиві поховальній творчості усіх східних слов'ян:

- 1) будження покійника;
- 2) запити, чого загнувався, хто й чим його образив, та просьба, щоб дав себе переблагати, щоб обізвався хоч одним словом;
- 3) величання покійника найкращими епітетами, перебільшеними похвалами й пестливими висловами;
- 4) опис гробу як підземної хати без вікон і дверей...;
- 5) зображування похоронів парубка й дівчини як весілля, що вказує на обрядове одруження по смерті;
- 6) поздоровлення, просьби й доручення, які передають через небіжчика для свояків і знайомих на тому світі (це вказує на первісне Уявлення другого світу без поділу на місця нагороди й кари);

7) опис похоронів як виряджання покійника в далеку дорогу, в незнану країну (в цьому мотиві добачає І. Спенсер ремінісценції, згадки з мандрівки народів: умерлий начебто вертається до країни предків);

8) закликування й дождання покійника в гості та приготування гостини, що стоїть, очевидно, у зв'язку з обрядовим годуванням небіжчиків із нагоди великих свят (Різдва, Великодня) і поминальних празників, коли примітивна первісна уява дійсно відчуває присутність покійників;

9) мертві зображені птахами, що відлітають у вирій, у другий світ; птахи виступають у ролі післанців, посередників між світом живих і мертвих. Символіка птахів, так буйно розвинена в голосіннях, має глибші основи в давньому віруванні про втілення душі у пташачій подобі;

10) персоніфікування долі як окремої істоти: вона вроджена по матері, неминуча, необхідна, її народні вірування подекуди ототожнюють із душею предка; це дає підставу зближати «долю» із староруськими демонами маністичного походження (від померлих предків) — Родом і Рожаницями.

Говорячи про мотиви, що сягають своєю основою доби анімістичного світогляду й магічних культур, Ф. Колесса зазначає, що «в теперішніх голосіннях вони виступають уже в поетичному перетворі: те, що розуміли колись дослівно, згодом, утративши основу в віруванні, набирає метафоричного (переносного) значення, стає поетичним образом, символом, поетичною формулою...». Такими ці голосіння збереглися ще до недавнього часу: «Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторонючку. Коли ж тебе, моя матінко, дождать в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими дугами, чи білими вишневыми садками? Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядять? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою; чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?...» (Голосіння Любки за своєю матір'ю Нимидорою з твору І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря»).

В окрему групу Ф. Колесса виділяє мотив голосінь, що не пов'язані з віруваннями, а є висловленням жалю, розпачу, сирітства, виявів пошани та любові до покійника. До них дослідник зараховує такі, як оплакування його тіла, його «слідочків»; оспівування любові й самопожертви батька-матері, яких ніким і нічим заступити; вказування на вічну розлуку; зображення у темних барвах гіркої долі безпомічної вдови і сироти, що сама бажає собі смерті. Такі загальнолюдські мотиви є менш давніми за походженням, але теж творять традиційні формули Існують окремі різновиди похоронних голосінь у залежності від часу їх виконання. Можна окремо виділити плачі у момент смерті чи зразу ж після неї (тут переважають мотиви взивання до людини, щоб та залишилася живою, не покидала своїх рідних); голосіння у час сидіння рідні біля померлого, прощання родичів та знайомих; погребальні плачі (остаточне прощання з небіжчиком).

В окрему групу виділяються так звані святочні голосіння — плачі за покійником, що здійснюються у поминальні свята, пов'язані з ушануванням померлих родичів, культом предків. У дохристиянський період ця традиція найчіткіше виявилась у час Різдва, Великодніх свят (особливо Мертвецький Великдень, Русалій). Окремі зразки таких голосінь були зафіксовані ще у 19 ст. Наприклад, плач матері за сином у Свят-вечір:

Синочку, синочку, Іваночку,
Хто би був казав посліднього Свят-вечора,
Що ти уже цего Свят-вечора не будеш вечеряти,
Але будеш у гробі спочивати?
Тут то твоє місце порожне,
Тут то твоя ложечка стоїть,

Синочку мій дорогий, синочку мій!

Подібним у функціональному плані є голосіння дружини за чоловіком на Великдень:

Николаю мій, Николаю дорогий!

А тепер ми без тебе їсти не можемо,

То ти межи нами того

Николаю мій, Николаю,

Великодня був,

Хто би був казав ще тогідних свят,

То ти нам паску-дари покроїв,

Що ти уже цих не діждеш,

То ти нам до церкви відніс,

Николаю мій, Николаю дорогий!

То ти насамперед свяченого кушав,

М. Грушевський згадує звичай плакати на могилах у провідну неділю, як описано у «Стоглаві»: «Кожна жінка голосить на могилах. В провідну неділю «до приходу духовних і після панахиди». Як тільки прийде на могилку, перехреститься, поцілує хрест той, що на могилі, потім стане навколішки і голосить, а далі припаде ниць, до могили, поцілує землю і знов тужить і причитує...».

У таких текстах голосінь, як і у похоронних звичаях в цілому, давні язичницькі елементи поєдналися із пізніше нашарованими християнськими. Святочні голосіння, окрім традиційних формул, містять згадки (чи вказівки) про окремі свята та ритуали, предмети, Що є їх невід'ємною частиною.

Розвиток жанру голосіння, його різновиди

Жанр голосінь має свою еволюцію, що полягає не лише у розвитку похоронних плачів, а й у виникненні інших різновидів голосінь, не обов'язково безпосередньо пов'язані зі смертю людини чипохороном. Серед них найбільшу групу становлять рекрутські (солдатські, жовнірські) голосіння.

Рекрутські голосіння — це вид речитативно-поетичного плачу з приводу проводів близького родича у військо.

На перший погляд, здається очевидним, що рекрутські голосіння як вид плачу виникли значно пізніше, ніж похоронні (коли з'явилося таке соціальне явище як рекрутський набір). Але, з іншого боку, ця традиція може сягати доісторичних часів, коли посвята юнаків у воїни (обряд ініціації) здійснювалась поза межами поселення і супроводжувалась важкими випробуваннями, нерідко з проявами неабиякої жорстокості (особливо на північно-слов'янських територіях, про що знаходимо згадки в працях Проппа В.В.). Такі знуцання не кожен міг витримати, тому частина хлопців умирала, а певна кількість залишалася жити у військових домах і лише небагато поверталось назад у поселення. Тому проводи юнаків племені супроводжувались голосіннями на зразок похоронних (сам обряд ініціації розглядався як ритуальне вбивство і оживлення, пройшовши які, юнак приймався у повноправні члени роду).

Безумовно, до часу рекрутчини ці голосіння значно видозмінились, старі елементи замінились новими реаліями історичної епохи. Але незмінною залишилась причина, через яку виконувались прощальні плачі: воїн, йдучи в рекрути, міг ніколи вже не повернутися живим до рідних. На кожному кроці на нього чигали небезпеки — покарання зі сторони жорстоких командирів, важкі умови життя, недуги, каліцтва і навіть смерть від хвороб та ран, загибель як покарання за

дезертирство чи на полі битви (Російська армія у той час вела безперервні війни майже по всіх кордонах імперії). Тому родичі юнаків-новобранців, виряджаючи їх, плакали за ними, як за померлими (в окремі історичні періоди солдатська служба в Російській імперії була довічною). До того ж, якщо комусь із солдатів вдавалось вижити у війську, то, повернувшись після 25-річної служби, він, як правило, не заставав своїх батьків живими.

Тому рекрутські голосіння мотивами подібні до похоронних: вирядження у далеку дорогу, з якої не знати, коли виглядати; прощання назавжди, без надії на зустріч; величання новобранця як втраченого помічника для родини у роботі на полі та вдома; поетизація рис його зовнішності, особливо волосся, яке при наборі стригли; передчуття загибелі на полі бою, далеко від рідної землі та сім'ї, де нікому буде поховати та інші.

Ці голосіння у залежності від виконавця можна розділити на плачі матері (рідше батька) за сином, сестри (брата) за братом, дівчини за нареченим (милим); дружини за чоловіком. Значно менше текстів голосінь самого рекрута-новобранця над своєю нещасливою долею: важкі роздуми та переживання виливалися згодом у рекрутські пісні, що багатьма рисами споріднені з рекрутськими голосіннями.

У фольклорі слов'янських народів чітко простежується сформований жанровий різновид весільних голосінь. Найкраще цей вид ритуального плачу зберігся у російській та білоруській творчості. Однак і на українських землях зафіксовано ряд традицій, пов'язаних з оплакуванням нареченої, її дівування; плачами над сиротою-нареченою (рідше нареченим); голосіннями через розлуку з ріднею, прощанням з домівкою, подругами, безтурботним життям. На відміну від ритуальних традицій північних слов'янських народів, де весільний обряд був більш жорстким, і наречена піддавалась подекуди й жорстоким випробуванням, в українському фольклорі майже не зафіксовано голосінь самої нареченої.

Близькими до похоронних голосінь є соціально-побутові, що поділяються на кілька циклів. Одна група плачів — з приводу важкої хвороби чи каліцтва когось із родичів (забрання його до лікарні). Таких текстів зафіксовано небагато, але вони мотивами та художньо-образною системою тісно пов'язані із похоронними голосіннями, оскільки хвороба чи травма, через яку вони виконуються, може призвести до смерті. У будь-якому разі сім'я втрачає працівника на полі, у господарстві, позбувається значної підтримки, тому члени родини, голосячи, висловлюють свій розпач з приводу нещастя, лихої долі, оплакують страждання, оспівують позитивні риси потерпілого.

Окрему групу становлять голосіння через стихійне лихо, що призводить до зубожіння, втрати дому, худоби, нищення врожаю на полі тощо. До цієї групи відносимо голосіння у час пожежі дому (господарства, поля) та після неї. Найбільшого емоційного вияву набувають такі голосіння з приводу біди для всієї общини — у час війни, епідемії, пожежі, що охопила все село, значну територію поля чи лісу; стихійних лих — землетрусу, повені, нищівного граду, зсувів ґрунту, розливу річки тощо. Подібні біди є причиною не лише загибелі чи каліцтва людей, втрати майна та засобів існування, загрози голоду, але часто зумовлюють необхідність всій громаді переселятись на інше місце. У минулому це було для людей надзвичайною душевною травмою, оскільки, крім зусиль на дорогу, спорудження нового житла, приготування нової території для вирощування сільськогосподарських культур, це відривало від місця поховання предків, сакральних територій поклоніння.

Із цими проблемами пов'язаний ще один різновид жанру — емігрантські голосіння (емігрантські плачі), які виконувалися перед переселенням окремої людини чи всієї родини на територію, просторово віддалену від сталого місця проживання на довгий проміжок часу або назавжди (часто без змоги чи надії повернутись). Переселяючись на інше місце, людина (сім'я) прощалася зі своєю домівкою, Дорогими їй місцями поховання предків. Ці плачі почали поширюватися з кінця 19 — початку 20 ст., коли еміграція набула масового характеру. Люди голосили, прощаючись із місцем проживання, особливо востаннє проходячи сакральні межі: на порозі хати, виходячи з домівки; у брамі, при виході з двору. Символічно це уподібнює

емігрантські голосіння до похоронних. Нерідко плачами супроводжувалась уся дорога в інший край та весь побут на новому місці проживання (плачі виникали через роздуку, ностальгію, труднощі, нерозуміння законів життя нової общини, чужої мови, відсутність підтримки зі сторони «чужих» людей). Надзвичайної емоційної напруги набували голосіння з причини насильницької еміграції — виселення у Сибір, заслання на каторгу, табори, тюрми. Нерідко на місцях насильницького переселення вони трансформувались у тюремні (каторжанські) плачі або пісні.

Жанр похоронних голосінь перегукується з елементами інших обрядів родинного життя. Спорідненість із весільною драмою виявляється у плачах-прощаннях нареченої з родиною, дівуванням, звичним життям. Подібними є й зовнішні ознаки — одягання померлого у новий одяг (неодруженого — у весільне вбрання); покриття покійника саваном та нареченої покривалом чи великою хусткою також має спільне походження; використання свічок, віночків, трав — особливо таких, як барвінок і калина (фігурують і у весільному, і в похоронному обряді; їх часто садять на могилі); виряджання покійника в дорогу, споряджання його певними речами (своєрідне придане), обов'язковими серед яких були ритуальний хліб, посох, взуття, прикраси, дорогоцінні речі, згодом — гроші. Приготування «постелі» покійнику та нареченим відбувалось теж подібним чином — з використанням запашного зілля, ритуальних предметів; ритуальне обмивання та обкурювання в обох випадках тощо. З обрядами, пов'язаними із народженням дитини, ці плачі споріднені із голосінням породіллі при родах, ритуальним купелем, спорідненістю між труною та колискою (подібність процесу виготовлення, підбору деревини). Споріднює ці обряди й паралельне використання ритуального плачу та ритуального сміху, який був невід'ємною та обов'язковою частиною усіх магічно-сакральних дійств; ритуальним розбиванням посуду, а також — ритуальних ігор (такою зокрема є гра в лубок, яка ще до недавнього часу, за свідченням дослідників, поза межами похоронного обряду не виконувалась).

Простеживши еволюцію та різновиди жанру, приходимо до висновку, що основною причиною плачу чи голосіння у всіх його виявах була не смерть чи її загроза, як це може видатись на перший погляд, а пов'язаний із язичницькими віруваннями підсвідомий страх переходу межі між світами: для покійника чи важко хворого — зі світу живих у світ мертвих; для нареченої, рекрутів-новобранців, каторжан, емігрантів — зі світу «своїх» у світ «чужих».

Як і в інших випадках календарної та родинної обрядовості, на похоронні ритуали періоду язичництва згодом наклало свій відбиток християнство, окремі світоглядні елементи якого увійшли в поховальну церемонію. Найпоширенішими з них є читання біблійної Книги Псалмів (Псалтиря) біля покійника, співання під час похорону поховальних церковних пісень (в яких переважає біблійна символіка та атрибутика, образи ангелів, раю, мотив вічного життя), встановлення на могилі померлого не язичницького рівностороннього хреста, а християнського. Хоч, безумовно, дохристиянські звичаї з системою культових елементів та атрибутів значно переважають.

Поетика голосінь, їх зв'язок з іншими жанрами фольклору. Усі різновиди голосінь об'єднані багатьма спільними рисами. Головною їх ознакою є вільна речитативна форма, що зумовлює нескладність імпровізувати текст у процесі виконання; а також — насиченість художніми тропами (епітетами, порівняннями, паралелізмами, метафорами), які, як правило, укладаються в традиційні формули. Тому мова голосінь завжди урочиста, піднесена і патетична. Вірш голосіння є нерівномірним та різноскладовим, неримованим або з дієслівною римою в кінці рядків, які об'єднуються у тиради. Кожна з тирад може виконуватись у різному ритмі — від протяжного плачу до швидкого ритмічного виспівування позитивних рис оплакуваного з перелічувальною інтонацією та пестливими словами. Значно поширеними художніми прийомами голосінь є тавтологія, анафора та епіфора, а також — образний паралелізм.

Жанр голосінь — надзвичайно давній і генетично сягає доби магії (що виявляється у анімістичних культових елементах) та жанру замовлянь (до яких наближає часте звертання). З магією похоронна обрядовість виявляє безпосередній зв'язок у тому плані, що предмети, речі та інші атрибути, які торкались чи стосувались покійника (вода обмивання, недопалені свічки тощо)

могли використовуватись у чарах та ворожінні з метою закляття чи наслання біди. Обряд поховання має спільні риси з іншими сферами родинної обрядовості, зокрема весіллям (у випадку похорону молодого парубка чи дівчини); із новосіллям (у символічному ототожненні домовини з новим домом та переселенні «в інший світ»); з народженням (у подібності труни із колискою, переходом в інший стан).

Речитативною манерою виконання, поділом на тиради, нерівно-складовістю вірша голосіння найбільше подібні до дум, які первісно були похоронними плачами і розвинулися з них.

Поетикою та символікою голосіння близькі й до пісень. На думку М. Грушевського, голосіння відіграли значну роль у розвитку народної лірики: «Між піснею і плачем існує тісна зв'язь, обопільні запозичення, переходи, обмін поетичними образами і символікою; се до певної міри може рахуватись наслідком пізності наших записів, але почалось воно, очевидно, давно — як тільки лірична пісня, особливо жіноча, стала розвиватись. Мотиви розлуки, жалю, туги, любові, спільні обом категоріям, потворили певні переходи між голосіннями і піснями і увели голосіння властиво в круг ліричної поезії як її частину». Простежується зв'язок голосінь із вдовиними та сирітськими піснями; їх вплив на суспільно-побутову лірику, особливо рекрутські, солдатські та емігрантські пісні. Виявляється їх тісний зв'язок і з календарною обрядовістю, особливо у системі свят вшанування культу померлих предків.